

MİLLETLERARASI HUKUK AÇISINDAN EN ÇOK GÖZETİLEN ULUS KAYDI*

Araş. Gör. Elif UZUN**

Giriş

“En Çok Gözetilen Ulus Kaydı” (most-favoured nation clause), kaynağını Ortaçağdan almakla birlikte, milletlerarası ilişkilerin günümüzdeki görünümüne yansıyan küreselleşme kavramıyla çok daha önemli bir konum kazanmıştır. Küreselleşmeyle ifade edilen dönemin önemli bir boyutu, konuya ilişkin milletlerarası hukukun kodlaştırılması ve bu hukuku uygulayıcı organların gittikçe güç kazanmasıdır. Diğer boyut ise, milletlerarası ekonomik ilişkilerin tekdüze hale gelmeye başlayan yapısıdır. Zira kayıt, öngördüğü muameleden faydalanan Devlete, diğer Devletlerin elde edecekleri imtiyaz, ayrıcalık vb. düzenlemeleri talep etme hakkı vermektedir. Bu da, çok açık bir şekilde, hem Devletlerin birbirleriyle rekabet içinde oldukları küresel pazarda, hem de siyasal etki alanlarında eşit haklara sahip olmaları anlamına gelmektedir. Bu işlevi nedeniyle kayıt, Dünya Ticaret Örgütü gibi küresel örgütlerin ayırım yapmama ve eşitliği sağlama gibi temel ilkelerinin en önemli aracını oluşturmaktadır.

Kaydın tek bir düzenlenme şeklinin olmaması ve ekonomik ve siyasal rekabetin merkezinde bulunması, Devletler arasında bazı anlaşmazlıkların da çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, kaydın anlaşmalar içerisine dahil edilmesinden başlanarak, milletlerarası hukuk kapsamında incelenmesi büyük önem taşımaktadır.

1. Tanım

En basit şekliyle en çok gözetilen ulus kaydı, “*bir anlaşmada tarafların be-*

---

* Bu makale, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde, Doç. Dr. Ayşe Nur TÜRÜNCÜ danışmanlığında, 2002 yılında hazırladığım “Milletlerarası Hukuk Açısından En Çok Gözetilen Ulus Kaydı” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Devletler Umumi Hukuku Anabilim Dalı.

lirli bir konuda üçüncü Devletlere ya da yurttaşlarına tanıdıkları ya da tanıyacıkları en iyi muameleyi, birbirlerine ya da yurttaşlarına karşı da uygulamayı kabul ettiklerini açıklayan bir hükümdür"¹. En çok gözetilen ulus kaydı, üzerinde anlaşmaya varılan ilişkiler kapsamında bir Devletin diğer bir Devlete karşı en çok gözetilen ulus muamelesine (most-favoured-nation treatment) uygun olarak davranma yükümlülüğünü yerine getirme borcunu üstlendiği bir andlaşma hükmüdür². En çok gözetilen ulus muamelesi ise, bahşeden Devletin, faydalanan Devleti veya o Devletle belirli ilişkide bulunan kişileri yararlandığı haklar ve imtiyazlar kapsamında, bahşeden Devletin üçüncü bir Devlete veya üçüncü Devletle belirli bir ilişkide bulunan kişilere genişlettiği muameleden daha az olmayan bir şekilde davranması konusunda uzlaşmaya varılan muameledir³.

En çok gözetilen ulus kaydının tanımını belirledikten sonra bahsetmemiz gereken bir diğer husus da kaydın temel amaçlarından biri olan ayırım yapmama ilkesidir. Her ne kadar bu iki terim aynı şeyleri ifade ediyormuş gibi görünse de aralarında önemli farklar bulunmaktadır. En çok gözetilen ulus kaydı, ayırım yapmama ilkesi gibi, taraflar arasında ayırım yapılmasına yer bırakmayacak şekilde eşitliği sağlama amacını gütmektedir. Ayırım yapmama ilkesi, bir hukuk genel ilkesi niteliğindedir. Bunun sonucu olarak da herkes tarafından ileri sürülebilir. Buna karşılık en çok gözetilen ulus kaydı, andlaşma hükmü niteliğiyle etki doğurabilmekte ve bu nedenle ancak andlaşmanın taraflarınca ileri sürülebilmektedir. Diğer önemli bir fark ise, ayırım yapmama ilkesinin genel eşitliği sağlamanın ötesine gidememesidir. Yani en çok gözetilen ulus kaydı ile yapıldığı gibi, özel kolaylık ve ayrıcalıklar elde etmek üzere yararlanmaya açık değildir⁴. Ayırım yapmama daha çok genel olaylarla siyasal, ekonomik, kültürel ve diğer türdeki ilişkilerle ilgilidir. En çok gözetilen ulus kaydının düzenlendiği alan ise genellikle ekonomik ilişkilerdir⁵.

2. Kaydın Tarihsel Gelişimi

Gelişmiş Avrupalı Devletler, sömürgecilik döneminde sadece bazı Devletleri

¹ H., PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri I. Kitap*, 9. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 176.

² A., WATTS, *The International Law Commission 1949-1998 Volume III*, Oxford University Press, New York 1999, s. 1803.

³ WATTS (dn 2), s. 1808.

⁴ PAZARCI (dn 1), s. 179.

⁵ E., USTOR, Most-Favoured-Nation Clause (Agentia item 3), Document A/CN.4/257 And ADD.1, third report on the most-favoured-nation clause, 31 March and 8 May 1972, *Yearbook Of International Law Commission*, Vol:II, 1972, s.166.

sömürgeleştirmekle kalmamışlar, siyasal olarak egemenlikleri altına alamadıkları Devletlerin ticari olanaklarından en üst seviyede yararlanabilmek ve bu alanda diğer gelişmiş Devletlerin arkasında kalmamak için en çok gözetilen ulus kaydı usulünü yaratmışlardır⁶. Kayıt, Ortaçağdan günümüze kadar çeşitli siyasal ve ekonomik amaçlara hizmet eden bir araç olarak kullanılmış ve hem şekil hem de kapsam bakımından ilk dönemlerdekinden oldukça değişik bir görünüm kazanmıştır. Çağımızda tek taraflı ve koşullu en çok gözetilen ulus kayıtlarının yerini, çok taraflı ve koşulsuz kayıtlar almıştır. Bu, dünya ticaretindeki liberal eğilimin doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta çağda tacirler, yabancı pazarlarda tekel olmalarını güvence altına almaya çalışmışlardır. Bununla beraber, ticaretin hızlı bir şekilde ilerlemesi nedeniyle bu çabalarında başarısız olmuşlar, sonuç olarak, en azından rakipleri ile eşit fırsatlar kazanmak için uğraşmışlardır. Böylece İtalyan, Fransız ve İspanyol ticareti arasındaki rekabet, adı geçen Devletleri, yabancı Devletlerle aynı fırsatlara sahip olma hususuna zorlamıştır⁷.

En çok gözetilen ulus kaydı, ilk defa 17 Ağustos 1417'de yapılan bir andlaşmada karşımıza çıkmaktadır. Bu andlaşma, İngiltere Kralı Henry ve Bourgogne Dükü Jean arasında "*Flanderslarla⁸ Ticari Görüşmeye Dair Andlaşma*" adı altında imzalanmıştır. Söz konusu andlaşmada İngiliz araçlarına Flanders limanını, Fransızlar, Almanlar, İskoçlar ve Sealandersla aynı şekilde kullanma hakkı verilmiştir⁹.

15. yüzyılda en çok gözetilen ulus kaydı ile yararlanan konumunda bulunan, ya da yapılacak andlaşma ile üçüncü Devlet konumunda bulunan Devletlerin isimlerinin kayıt içerisinde yer aldığı görülmeye ve gittikçe sınırlı sayıda Devletin değil, herhangi bir üçüncü Devletin kastedildiği noktası belirginleşmeye başlamıştır¹⁰.

En çok gözetilen ulus kaydı, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletleri arasında akdedilen andlaşmalardan diğer Devletlerin de yararlanması

⁶ E. F., ÇELİK, *Milletlerarası Hukuk C. I*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980, s. 221.

⁷ E., USTOR, *Most-Favoured-Nation Clause (Agentia item 4)*, Document A/CN.4/213, first report on the most-favoured-nation clause, 18 April 1969, Yearbook Of International Law Commission, Vol: II, 1969.s. 159.

⁸ Batı Belçika'da yarı özerk bir bölgedir; Ortaçağda Fransa ve Hollanda'ya komşu bir kıyı ilçesiydi.

⁹ United Nations, *Most Favoured Nation Treatment*, United Nations Conference on Trade and Development-UNCTAD series on issues in international investment agreements, New York and Geneva, 1999, s.13.

¹⁰ USTOR (dn 7), s. 160.

için kullanılmıştır. Sonraki zamanlarda ise genelleşmeye başlamış ve rekabeti ortadan kaldırmak için kullanılmıştır. 17. yüzyıla bakıldığında, söz konusu kayıtla, sadece verilen menfaatlerden yararlanmanın sağlandığı görülmektedir. O tarihten sonra verilecek menfaatlere ise etkisi olmamıştır¹¹. Başka bir deyişle, bu kayıt konularak yapılan andlaşmadan önce, Âkit Devletlerin başka andlaşmalarla diğer Devletlere kayıt kapsamındaki alanlarda verdiği haklardan yararlanılmasını, ancak kaydın konulduğu andlaşmadan sonra yapılan andlaşmalardan yararlanılmamasını öngörür.

“En çok gözetilen yabancı ulus” ifadesinin ortaya çıktığı 18. yüzyılda, kaydın modern şekli de karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemle birlikte siyasi ve ticari andlaşmaların kapsam ve biçimleri daha açık bir şekilde farklılaşmaya başlamıştır¹².

Avrupa’da merkantilist politikaların izlendiği ve dolayısıyla milletlerarası ticaretin çok önemli bir hale geldiği dönemde en çok gözetilen ulus kaydı, en yüksek ticari ayrıcalıkları elde etme konusunda birbirleriyle yarışan Devletler arasındaki rekabeti önlemek için uygun bir araç olarak kullanılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında şartlı en çok gözetilen ulus kayıtlarının, yaptığı andlaşmalarda yer alması konusunda ısrarcı bir tutum edinen neredeyse tek ülke Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. ABD’nin öngördüğü koşul, üçüncü Devletle yapılacak bir andlaşmadan en çok gözetilen ulus kaydı uyarınca yararlanması için, bu Devletin de kendisine aynı ayrıcalıkları tanımasıdır. Bu dönemde ve I. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupalı Devletlerin tutumu ise, kayıttan faydalanan Devlet veya Devletler lehine, herhangi bir koşul aramaksızın üçüncü Devletlere verilen ayrıcalıkların genişletilmesi şeklindedir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu şartsız kayıtlar genel olarak Avrupalı Devletlerin kendi aralarında yaptıkları andlaşmalarda yer almıştır¹³. Şartsız olarak en çok gözetilen ulus kaydını içeren ilk “modern” andlaşma, Birleşik Krallık ve Fransa arasında yapılan ve 23 Ocak 1860’da imzalanan *Cobden Andlaşması*’dır. Daha sonra, 1929 yılının Mart ayında Milletler Cemiyeti Konseyi tarifelerle ilgili en çok gözetilen ulus kaydı modelini uyumlaştırmıştır¹⁴.

¹¹ C., BİLSEL, *Devletler Arasında Andlaşmalar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1936, s. 357.

¹² USTOR (dn 7), s. 160.

¹³ L.G., JAHNKE, *The European Economic Community and the Most-Favoured-Nation Clause*, The Canadian Year Book of International Law, 1963, Vol:I, s. 253; K., HYDER, *Equality Of Treatment And Trade Discrimination In International Law*, Martinus Nijhoff, The Hague 1968, s. 39.

¹⁴ USTOR (dn 7), s. 160.

3. Çağdaş Dönemde Kodlaştırma Çalışmaları ve GATT

Çok taraflı bir sözleşme olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)'dan önce en çok gözetilen ulus kaydı, iki taraflı anlaşmalarda yer almıştır. Kaydın dünya ekonomisine yaptığı etki, milletlerarası ticaretin liberalleşmesidir. Devletlerin, ticaret politikalarında meydana gelen değişiklikler nedeniyle uzun süreli ticaret anlaşmaları yerine, günün ticari ve iktisadi ihtiyaçlarını karşılamak için, kısa vadeli anlaşma akdetmeye yönelmeye başlamalarının sonucu olarak, en çok gözetilen ulus kaydının kullanılması da sınırlanmıştır. 1930'larda ise, tüm dünyayı sarsan ekonomik buhran nedeniyle en çok gözetilen ulus kaydının işlevlerini sınırlayan çeşitli önlemler alınarak, ulusal muamele esası yaygın bir şekilde benimsenmiştir¹⁵. Dönemin milletlerarası siyaset koşulları ile birlikte, bu önlemlerin, dünya ekonomisinin ticari bloklara ayrılmasına neden olduğu söylenebilir. II. Dünya Savaşından sonra aynı hata tekrarlanmayarak en çok gözetilen ulus kaydı çok taraflı olan ve dünya ticaretinde istikrarı sağlamayı amaçlayan GATT'a¹⁶ dahil edilmiştir¹⁷.

Bugün GATT'ın yerini görev kapsamı ondan daha geniş ve yaptırım gücü artırılmış bir kurum olan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) almıştır. Örgüt, dünya ticaretini liberalleştirme çabalarını sürdürmek üzere, GATT'ı değiştirip geliştirerek kendi bünyesine almıştır¹⁸. DTÖ Anlaşmaları altında Devletler genellikle kendi ticari ortakları arasında ayırım yapamazlar. Birsine özel bir muamele tanınıyorsa (ürünlerine daha az gümrük vergisi belirlemek gibi) diğer tüm DTÖ üyelerine de bu muamele tanınmalıdır. Genel olarak, en çok gözetilen ulus kaydı bir Devletin, ticari engellerini indirdiğinde veya serbest bir ticaret alanı oluşturduğunda, bunları bütün ticari ortaklarından gelen ürünlere veya hizmetlere, bu ortakların zengin veya fakir olduğuna bakmaksızın, uygulaması anlamına gelmektedir. GATT, GATS (*Hizmet Ticareti Genel Anlaşması, General Agreement On Trade In Services*) ve TRIPS (*Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması, The Agreement On Trade-Related Aspects Of Intellectual Property Rights*) DTÖ tarafından denetlenen üç ticaret alanını kapsamaktadır¹⁹.

¹⁵ HYDER (dn 13), s. 39.

¹⁶ Türkiye GATT'a 21.12.1953'den beri üyedir. *DTÖ Üyesi Ülkeler*, < <http://www.foreigntrade.gov.tr/anl/dto/UYELER.htm>>, B.T. 22.06.2002.

¹⁷ Ministry of Economy, Trade and Industry of Japan, "Most-Favoured-Nation Treatment Principle, 2001 Report on the WTO Consistency of Trade Policies by Major Trading Partners, Chapter 1, <<http://www.meti.go.jp/english/report/data/gCT9901e.html>>, B.T. 20.05.2002.

¹⁸ H., SEYİDOĞLU, *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, 12. Baskı, Güzem Yayınları, İstanbul 1998, s. 208.

¹⁹ J.H.H., WEILER, ve S., CHO, *The Law Of The World Trade Organization Through*

GATT, uzun ve karmaşık bir metin olmakla birlikte temel ilkeleri açıktır. Bu ilkelerden biri de konumuz olan en çok gözetilen ulus kaydıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi GATT'tan önce de en çok gözetilen ulus kaydı, yapılan andlaşmalar içerisinde bulunmaktaydı. GATT'ın yeniliği, kaydı çok taraflı bir hale getirmesidir. En çok gözetilen ulus kaydının GATT ile düzenlenmesi sonucu, GATT üyesi bir Devlet bir diğer üyeye verdiği ticari imtiyazları tüm üyelere yaymak durumundadır. Bununla birlikte, en çok gözetilen ulus kaydı bir Devletin kendi gümrük ücretlerinin yabancı rekabetine karşı korunmasına engel oluşturmamaktadır²⁰.

4. Kaydın Osmanlı ve Türk Tarihindeki Yeri

En çok gözetilen ulus kaydının tarihçesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından özel bir anlam taşımaktadır. Osmanlı döneminde kapitülasyonlarla²¹ başlayan yabancı Devletlere ayrıcalıklar tanınması süreci, modern terminolojide geçtiği şekliyle en çok gözetilen ulus kaydı şeklinde bir ifadeyi taşımasa da içerik olarak aynı işlevi gören, Osmanlı'nın diğer Devletlerle, özellikle Batılı Devletlerle yaptığı andlaşmalarla devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak sıkıntı çekmeye başladığı duraklama ve gerileme dönemlerinde kapitülasyonlar, ekonomik sorunları arttırıcı nedenler olarak ortaya çıkmış, Osmanlı'nın yıkılışından sonra ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Lozan Andlaşmasıyla tüm kapitülasyonların kaldırılmasını sağlamış, daha sonra izlenen dış ticaret ve milletlerarası politikalar ve küresel ticarete uyum çabası sonucu, artık eski kapitülasyonlardan farklı, karşılıklı en çok gözetilen ulus kaydı içeren andlaşmalar yapılmaya başlanmıştır.

Kapitülasyonlar, yani 19. yüzyıldan önce Osmanlı topraklarında ikamet, seyahat ve ticaret güvenceleri, ancak "dostluk ve samimi iyi niyet" sözü veren yabancılara tanınmaktaydı. Fransız ve İngilizler gibi "dost" ülkelere bu tip güvenceler verilirken, Habsburgların Osmanlı topraklarında ticaret özgürlüğünden faydalanamamaları, uzun süre Avusturya ile olan ticaretin gelişmesine engel olmuştur. Bununla birlikte bu tip güvencelere sahip olamamış diğer Avrupalı Devletler, kapitülasyon sahibi Devletlerin bayrağı altında se-

The Cases, The Jean Monnet Working Papers, Teaching Materials for 2001 – Unit 3, NYU School of Law, Jean Monnet Center, <<http://www.jeanmonnetprogram.org/wto/PDF-files/unit3.pdf>>, s. 49, B.T. 12.04.2002

²⁰ N., TÖRE, *Bankacılar için Dış Ticaret ve Kambiyo Bilgisi*, Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 12.

²¹ *Caputaliton* Fransızca aslından dilimize yerleşmiş olan bu terim, "özellikle Osmanlı'da, yabancı uyruklulara tek taraflı olarak bahşedilen ya da antlaşmalarla verilen ekonomik, adli, idari vb. hak ve ayrıcalıklar"dır. Bkz. B., ORAN, *Kapitülasyonlar, Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 115.*

yahat ve ticaret ayrıcalığından faydalanmışlardır. Bu durumda da, imtiyazları elinde bulunduran Devletler, Avrupa'da önemli bir güce ulaşmışlardır. Osmanlı, Avrupa için cazip bir pazar olan topraklarında ticaret hakkını bazı Devletlere tanımakla, dış siyasette bir denge oluşturma yolunu seçmiştir. Kapitülasyon vermekle Osmanlılar, Hıristiyan dünyası içinden müttefik edinmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla, Osmanlıların Avrupalı Devletlere tanımış oldukları imtiyazlarda karşılıklı ilkesini şart koşmamaları (ancak yine de aynı imtiyazların kendi tebaalarına da tanınmasını beklemişlerdir), amaçlarının öncelikle siyasal bazı amaçlara ulaşılması olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yabancı Devletlere imtiyaz tanıdığı ilk dönemlerde gerek siyasal gerekse ekonomik yönden çok güçlü olduğu da unutulmamalıdır²². Nitekim bunun Osmanlı dış siyaseti açısından olumlu sonuçları görülmüştür. Örneğin Venedik, bir çok kez bazı ticari imtiyazlar verilmekle tarafsız hale getirilmiş ve sahip olduğu güçlü donanmayı Kutsal İttifak ordularına vermesi engellenmiştir²³. Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Devletler ise, sahip oldukları imtiyazları, Habsburglar ve Papalık gibi ortak düşmanlara karşı görüldükleri bir dönemde almışlardır²⁴.

Ekonomik yönden ise kapitülasyonlar, dış ticaret ödemeler dengesinde bozulmaya neden olmuş, iç üretimi baltalamış ve dış ticaret alanlarından Osmanlı uyruklarının çekilip, yabancıların ve özellikle azınlıkların egemenlik kazanmasını teşvik etmiştir²⁵. Avrupa'nın sanayi devriminden sonra teknolojiye yakaladığı başarının Osmanlı'da izlenememiş olmasıyla da birleşen kapitülasyonlar, Avrupalı tüccarların Osmanlı tüccarını saf dışı etmesine, üreticilerin gerekli hammaddeyi ülke dışına götürmelerine neden olmuştur²⁶.

İşte bu durum, Osmanlı'nın son dönemindeki aydınları –ve dolayısıyla yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarını- kapitülasyonlara ve Batılı Devletlere karşı tepki duymaya götürmüştü ve bu tepki, Lozan Andlaşması'nda tüm kapitülasyonların kaldırılmasından da önce Misak-ı Milli'de ve Büyük Millet Meclisince alınan kararlarda kendisini göstermiştir.

22 M., KÜTÜKOĞLU, *Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedele*", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, C. 7, s. 330.

23 H., İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 237.

24 İNALCIK (dn 23), s. 238.

25 A., YALÇIN, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 290.

26 S., SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt I. Çeviren: M. HARMANCI, E Yayınları, İstanbul 1982, s. 382; S., KİLİ, *Atatürk Devrimi – Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000, s. 60-1. Ancak Yalçın, kapitülasyonların tek başına böyle geriletici bir etkisinin olmadığını, asıl nedenin yabancı tüccarların Osmanlı piyasasından çekilmesi olduğunu söylemektedir. Bkz. YALÇIN (dn 25), s. 291 vd.

Lozan Barış Konferansı'na giden heyete verilen talimatlarda da kapitülasyonlar konusunda kesin düşünce savunulmuştur: Kapitülasyonlar, görüşmelerin kesilmesi pahasına kabul edilmeyecektir²⁷. Görüşmeler esnasında müttefik Devletleri en çok gözetilen ulus muamelesinin tanınması konusunda ısrar etmişler, buna gerekçe olarak diğer Devletlerle var olan ya da Lozan'da imzalanmakta olan andlaşmaların, kendi ticari çıkarlarını zedeleyebileceğini göstermişlerdir. Türk tarafı ise, Konferans'a katılmayan ve dolayısıyla kendilerine verilmiş olan imtiyazların kaldırılmadığı Devletlerin bulunduğunu, en çok gözetilen ulus muamelesinin kabul edilmesi durumunda, bu imtiyazları Türkiye'nin tüm Devletlere tanımak zorunda kalacağını ve ticari alanda serbest kalmak istediğini söyleyerek bu teklifleri kabul etmemiştir²⁸. Sonuç olarak Lozan Barış Andlaşmasının 28. maddesiyle, her türlü ayrıcalık (kapitülasyon) kaldırılmış, yabancıların Türk kanunlarına uyacağı esası getirilmiştir²⁹.

6. Milletlerarası Hukuk Açısından Kaydın Özellikleri

6.1. Uygulama Alanı

22 Eylül 1924'de uzmanların, milletlerarası hukukun oluşturulması için Milletler Cemiyeti Meclisi'ne verdikleri raporda, hangi alanlarda en çok gözetilen ulus kaydına başvurulabileceği şu şekilde belirtilmiştir:

*"En geniş şekliyle denebilir ki, kayıt Devletin herkese açık (kamusal) bir şekilde bahsettiği tüm hak, ayrıcalık veya imtiyazlara uygulanabilir, ancak bireysel olarak verilmiş özel hak ya da ayrıcalıklara uygulanmaz. Örneğin Fransa [ABD'den] kendi vatandaşları için İngiliz vatandaşlarına verilmiş bazı ürünlerin düşük tarife oranlarıyla ithali ya da ABD'de gayrimenkul satın alma ya da Amerikan mahkemelerinde dava açma ya da ABD'de ikamet etme ayrıcalıklarını talep edebilir. Ancak ABD Hükümeti'nin bir İngiliz şirketiyle hammaddenin işlenmesi ya da bir İngiliz vatandaşa bir kamu arazisinin verilmesi durumunda bu hakka ortak olmayı talep edemez"*³⁰.

Dolayısıyla, bir Devletin kamusal bir hak olarak bahsettiği herhangi bir yarar, sınırsız bir en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında talep edilebileceğine göre, en çok gözetilen ulus muamelesine tabi ya da tabi olabilecek konuların bir listesini vermeye çalışmak da yersiz olacaktır.

²⁷ B., ORAN, *Lausanne Barış Antlaşması*, Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 217.

²⁸ BİLSEL (dn 11), 361.

²⁹ KİLİ (dn 26), s. 208-9.

³⁰ USTOR (dn 7), s. 171.

Bununla birlikte, ticaret ve gümrük konuları en çok gözetilen ulus kaydının en çok kullanıldığı alanlardır. Bazı andlaşmalarda ticaret, denizcilik ve diğer bütün ekonomik konularla ilgili bütün meselelerle ilgili olarak en çok gözetilen ulus kaydı düzenlenmektedir. Bu durumlarda “genel kayıt” terimi kullanılmaktadır. Bütün gümrük konuları açısından en çok gözetilen ulus kaydının uygulanmasına en güzel örnek olarak GATT gösterilmektedir. Taşımacılık ve denizcilik alanlarında da kayda ve kayıt nedeniyle de en çok gözetilen ulus muamelesine yer verildiğini görmekteyiz. Bazı andlaşmalarda en çok gözetilen ulus kaydı, yabancıların askeri servisleriyle de ilgili olarak düzenlenmektedir³¹.

6.2. En Çok Gözetilen Ulus Muamelesi

Bir Devlet, en çok gözetilen ulus muamelesini, diğer bir Devletten sadece aralarında yürürlükte olan en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında talep edebilir. Diğer bir ifadeyle bir Devlet, en çok gözetilen ulus kaydınca en çok gözetilen ulus muamelesi için yetkilendirilmedikçe, muamele için talepte bulunamaz³².

En çok gözetilen ulus muamelesinin tanımı MHK Nihai Tasarı madde 5’de şu şekilde düzenlenmiştir:

“En çok gözetilen ulus muamelesi, bahşeden Devletin faydalanan Devlete, veya o Devletle belirli ilişkileri olan şeylere veya kişilere, bahşeden Devletin üçüncü bir Devlete veya bu üçüncü Devletle aynı şekilde ilişkide olan şeylere veya kişilere uyguladığı muameleden daha az olmayacak şekilde gerçekleştirdiği muameledir”³³.

En çok gözetilen ulus muamelesi genellikle sadece üçüncü Devlete andlaşmanın yapıldığı zamanda tanınan muamelenin seviyesiyle değil, fakat aynı zamanda üçüncü Devlete verilen muamelenin seviyesinde sonradan meydana gelen bütün değişikliklerle de ilgilidir³⁴.

³¹ USTOR (dn 5), s. 167-168. Askeri amaçlı kullanıma, Japonya ve Yugoslavya arasında yapılan 28 Şubat 1959 tarihli “*Treaty of Commerce and Navigation [Ticaret ve Denizcilik Andlaşması]*” örnek olarak verilebilir.

³² USTOR (dn 5), s. 168.

³³ WATTS (dn 2), s. 1808.

³⁴ L., OPPENHEIM, *Oppenheim’s International Law*, Longman, Harlow 1992, s. 1330.

6.3. En Çok Gözetilen Ulus Kaydının Konusu Bakımından Kapsamı

6.3.1. Konusu Bakımından Kapsamı

En çok gözetilen ulus kaydı kapsamında talep edilen hakların konusunun, kaydı içeren andlaşmanın konusuyla aynı olması gerekmektedir. Örneğin, A ve B Devletleri arasında yapılan bir ticaret andlaşmasında, bir en çok gözetilen ulus kaydının düzenlendiğini düşünelim. Kayıt nedeniyle A, B'den, B'nin diğer Devletlere verdiği muameleleri talep etme hakkını kazanmıştır. B Devleti, C Devleti'ne, aralarında yaptıkları bir andlaşmayla veya başka bir şekilde, suçluların iadesini talep etme hakkını verdiği takdirde bu durum, A'ya, B'den bir suçlunun iadesini isteme hakkını vermez. B bu hakkı C'ye, bir andlaşma sonucu veya kendiliğinden vermiş olabilir, fakat bu sonucu değiştirmez. Bunun nedeni, kaydın sadece, iki Devletin andlaşmalarına kaydı koyarken tasarladıkları konularla ilgili olarak uygulanabilmesidir³⁵.

Anglo-Iranian Oil Company Davası'nda³⁶ İngiltere, İran'la yapmış olduğu

³⁵ A.D., McNAIR, *The Law Of Treaties*, Oxford University Press, Oxford 1961, s. 287.

³⁶ Anglo-Iranian Oil Company Case Adı geçen davanın karar tarihi 22 Temmuz 1952'dir. "International Court Of Justice Case Summaries", <www.icj-cij.org/icjwww/decisions/isummaries520722.htm>, B.T.:07.10.2001.

Söz konusu anlaşmazlığa neden olan olay şöyle özetlenebilir: 1933 yılının Nisan ayında İran hükümeti ile Anglo-Iranian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi) arasında bir andlaşma imzalanmıştır. 1951 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise İran'da, petrol endüstrisinin millileştirilmesi ilkesini ilan eden ve bu ilkenin hayata geçirilmesi prosedürlerini açıklayan yasalar kabul edilmiştir. Bu yasaların sonucunda İran ve Şirket arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. İngiltere İran'ı, diplomatik himaye hakkına dayanarak, 26 Mart 1951'de Divan'a şikayet etmiştir. İran ise Divan'ın yargı yetkisi olmadığını ileri sürmüştür. 22 Temmuz 1952 tarihli kararında Divan, yargı yetkisinin olmadığına karar vermiştir.

Bu karar için Divan'ın temel aldığı metin, İran'ın zorunlu yargıyı kabul ettiği 1932 tarihli Deklarasyondur. Bu Deklarasyona göre zorunlu yargı, ancak İran tarafından kabul edilmiş bir andlaşma ya da sözleşmenin uygulanmasından doğan anlaşmazlıkların varlığında söz konusu olacaktır. Ancak İran bunun sadece Deklarasyondan sonraki sözleşmeler için geçerli olduğunu iddia etmiş, İngiltere ise buna karşı, daha önceki sözleşmelerin de Divan'ın önüne getirilebileceğini öne sürmüştür. Bu durum için Divan, andlaşmanın makul yorumundan, ancak Deklarasyon sonrasındaki andlaşmalar için zorunlu yargı uygulamasının kabul edilebileceğini, bunun dışındaki bir sonuca ulaşılabilmesi için, açık bir andlaşma hükmünün varlığının gerektiğine karar vermiştir.

Deklarasyon öncesindeki andlaşmaları, zorunlu yargı kapsamında bu şekilde çıkarılan Divan, daha sonra İngiltere'nin 1857 ve 1903 tarihli İngiltere-İran ticaret andlaşmalarında yer alan en çok gözetilen ulus kaydı uyarınca, İran'ın, 1934 yılında Danimarka ve İsviçre'ye, 1937 yılında da Türkiye'ye tanımış olduğu haklardan (İngiltere'nin iddia ettiği zorunlu yargılamadan), milletlerarası hukuk ilkeleri ve uygulamaları uyarınca kendisini yararlandırmadığı yönündeki iddiasını ele almış; yine aynı gerekçeyle, yani dayanak yapılan 1857 ve 1903 tarihli andlaşmaların, 1932 tarihli Deklarasyondan önce olması nedeniyle, bu iddiayı da reddetmiştir.

1857 ve 1903 tarihli, en çok gözetilen ulus kaydı içeren ticaret andlaşmalarına dayanarak, İran'ın 1934 yılında Danimarka ve İsviçre ile, 1937 yılında da Türkiye ile yapmış olduğu andlaşmalara gönderme yaparak, bu Devletlere tanımış olduğu zorunlu yargılama hakkına sahip olduğunu iddia etmiştir. Divan, dipnottaki karar özetinde de belirttiğimiz gibi, İngiltere'nin diğer gerekçelerini bu iddiayı reddetmek için yeterli görmüş, bununla birlikte, ayrıntılarına girmeden, en çok gözetilen ulus kaydının kapsamı hakkında kısa bir açıklamada bulunmuştur:

Divan, 1857 ve 1903 tarihli Andlaşmalarda yer alan en çok gözetilen ulus kaydının, iki Hükümet arasındaki yargısal konularla bir ilgisi olmadığını gözlemlemekle yetinir³⁷.

En çok gözetilen ulus kaydını düzenleyen bir andlaşmanın tarafları, kendi egemenliklerinden dolayı en çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki hakları sınırlamakta serbesttirler. Kaydı içeren andlaşmanın taraflarının, en çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki hakları, genellikle konu veya alan açısından sınırladıkları görülmektedir.³⁸

Ambatielos Olayı'nda³⁹ ise Divan, en çok gözetilen ulus kaydının kapsamı ile ilgili bir karar vermeyeceğini, ancak başka nedenlerden dolayı olayda hake-me gidilmesi gerektiğini söylemiştir. Buna karşın dört yargıç yazmış oldukları karşı oy yazısında, Divanın Anglo-Iranian davasında vermiş olduğu karara yakın bir şekilde görüşlerini belirtmişlerdir:

"(...)Madde X en çok gözetilen ulus kaydını sadece ticaret ve denizcilikle il-

³⁷ I.C.J., Reports, s. 110. Aktaranlar: McNAIR (dn 35), s. 290; WATTS (dn 2), s. 1821-2; G., FITZMAURICE, *The Law and Procedure of The International Court of Justice Vol. I*, Cambridge Grotious Publications Limited, 1986, s. 325.

³⁸ E., USTOR, *Most-Favoured-Nation Clause (Agentia item 3)*, Document A/CN.4/286, sixth report on the most-favoured-nation clause, 6 May 1975, Yearbook Of International Law Commission, Vol:II, 1975.s. 12.

³⁹ *Ambatielos Case*, MAD, 19 Mayıs 1953 tarihli kararı. Bkz. International Court of Justice, "Case Summaries - Ambatielos Case"

<www.icj-cij.org/icjwww/idecisions/isummaries/iguksummary530519.htm>, B.T. 23.10.2001

Ambatielos Davasında taraflar Yunanistan ile, İngiltere'dir. Başvuru Yunan Hükümeti tarafından yapılmıştır. Uyuşmazlık, Yunanistan ve Birleşik Krallık arasında ortaya çıkmıştır. Olay adını, gemi sahibi olan Yunanistanlı Nicholas Eustache Ambatielos'dan almıştır. Yunanistan hükümeti, vatandaşlarından birisi olan Ambatielos'un olayını üstlenmiş ve mevcut uyuşmazlıkta, 1886 (*Treaty of Commerce and Navigation between the United Kingdom of Great Britain and Ireland and Greece*) ve 1926 (*The Declaration Accompanying the Treaty of Commerce and Navigation between Great Britain and Greece*) yıllarında yapılan İngiliz-Yunan Sözleşmeleri uyarınca, hakeme gidilmesi gerektiğini belirtmiştir.

gili konularda taahhüt etmektedir; yargıyla ilgili herhangi bir hüküm içermemektedir... Madde X'daki en çok gözetilen ulus kaydı, hükmün içinde yer alanlardan daha başka konulara genişletilemez. Divanın, karar vermesi istenilen zorunluluğu [yani, hakeme gitme zorunluluğu], kaydın genişletici yorumuyla temellendirmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz”⁴⁰.

Divanın bu kararından sonra İngiltere ve Yunanistan, 25.02.1955 tarihli hakem sözleşmesiyle 5 hakem atamışlardır⁴¹. Hakem Komisyonu, bu konu ile ilgili kararını 6 Mart 1956 tarihinde vermiştir. Bu kararda Hakem Komisyonu Anglo-Yunan Ticaret ve Denizcilik Sözleşmesi madde X hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. 1886 Sözleşmesi'ndeki en çok gözetilen ulus kaydını düzenleyen madde şöyledir:

“Âkit taraflar, ticaret ve denizcilikle ilgili bütün meselelerde, her iki âkit taraftan birinin, herhangi bir diğer Devletin tebaasına veya vatandaşlarına fiilen bahşetmiş olduğu ya da bundan sonra bahşedeceği herhangi bir ayrıcalık, dokunulmazlık veya yardımın, diğer âkit tarafın vatandaşlarına veya tebaalarına hemen ve şartsız olarak verileceğini kabul ederler...”⁴².

Hakem Komisyonu bu maddeyi yorumlarken öncelikle, en çok gözetilen ulus kaydının ancak aynı kategorideki konuları etkileyebileceği yönündeki ilkeyi kabul etmiş bununla birlikte “ticaret ve denizcilik” konularına neyin girdiği konusunda yukarıda belirttiğimiz karşı oy yazısındaki görüşten uzaklaşmıştır⁴³:

“1866 Andlaşmasında en çok gözetilen ulus kaydının uygulama alanı “ticaret ve denizcilikle ilgili tüm konular” olarak belirlenmiştir. Bu ifadenin kesin bir anlamı olmadığı anlaşılmaktadır. Ticaret ve denizcilik andlaşmalarında bulunan hükümlerin çeşitliliği, uygulamada, bunlara verilen anlamın oldukça esnek olduğunu göstermektedir. Örneğin, bu Andlaşmaların pek çoğu yargıyla ilgili hükümler içermektedir. Bu 1866 Andlaşması'nda da geçerlidir...”

Yargıyla ilgili düzenlemenin” tek başına düşünüldüğünde “ticaret ve denizcilik”ten farklı bir konu olduğu doğrudur ancak tüccarların haklarının korunması ile ilgili olarak düşünüldüğünde böyle olması zorunlu değildir. Tüccarların haklarının korunması, doğal olarak ticaret ve denizcilik andlaşmalarıyla değinilen konulardandır.

⁴⁰ FITZMAURICE (dn 37), s. 325.

⁴¹ H., PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri IV. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s. 27.

⁴² *Treaty of Commerce and Navigation between the United Kingdom of Great Britain and Ireland and Greece, and Protocol, Atina, 10 Kasım 1886, Australian Treaty Series, <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1901/54.html>*, B.T. 21.01.2002.

⁴³ FITZMAURICE (dn 37), s. 325.

Dolayısıyla yargıyla ilgili düzenlemenin, bu hakların korunması ile ilgili olduğu kadarıyla, en çok gözetilen ulus kaydının uygulama alanından zorunlu olarak çıkarılması gerektiği söylenemez, zira bu kayıt "ticaret ve denizcilikle ilgili tüm konuları" içermektedir. Sorun, ancak Âkid Tarafların, Andlaşmanın makul bir yorumundan çıkarılabilecek niyetleri çerçevesinde çözülebilir"⁴⁴.

Komisyon söz konusu en çok gözetilen ulus kaydı tanıyan maddenin, somut uyuşmazlıktaki yargı düzenlemesiyle ilgili iddia için herhangi bir hüküm içermediği sonucuna varmışsa da⁴⁵ Fitzmaurice bu yorumu spekülasyona yol açabileceği nedeniyle eleştirmektedir. Ona göre, bu görüş kabul edildiği takdirde, âkit tarafların, ticari hakların hukuki olarak korunmasını, ticari olmayan hukuksal haklardan daha ayrıcalıklı, üstün bir konuma koydukları gibi bir yorumun çıkarılabilmesi mümkün olacaktır. Hükümetlerin böyle bir niyetlerinin olduğuna kanaat getirmek ise kolay değildir⁴⁶.

6.3.2. Kişi veya Şeyler Bakımından Kapsamı

Faydalanan Devletin hakkı konu bakımından iki şekilde sınırlandırılmıştır. Bunlardan biri belli bir konuya gönderme yaptığı için kaydın kendisidir. İkincisi ise bahşeden Devletin üçüncü Devlete vermiş olduğu haklardır. Faydalanan Devletin, en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında kişi veya şeyler bakımından talepte bulunabilmesi de, aynı olmamakla birlikte benzer bir görünüm sunmaktadır. Kaydın, söz konusu kişi, ürün, gemi vb. şeyleri içermesi mümkündür, ancak kayıt bu şekilde düzenlenmemiş olabilir. Kayıt, faydalanan Devletin, en çok gözetilen ulus kaydına, gümrük yükümlülükleri ya da ticaret, gemicilik gibi alanlar bakımından sahip olduğunu, en çok gözetilen ulus muamelesinin verildiği kişi veya şeyleri özgülemeyi belirtebilir. Bu tip durumlarda kaydın uygulama alanı, dolaylı olarak, faydalanan Devletin bu hakları çıkarına kullanabileceği kişi veya şeyler grubuna işaret eder⁴⁷.

Faydalanan Devlet, en çok gözetilen ulus muamelesini sadece, bir üçüncü Devletin hakları altındaki yardımları içeren belli bir muameleyi alan veya alma hakkı verilen kişiler veya şeyler kategorisinde iddia edebilir. Bundan başka, en çok gözetilen ulus muamelesini iddia eden kişiler veya şeylerin faydalanan Devletle ilişkileri, üçüncü Devletle ilişkide bulunan kişiler veya

⁴⁴ WATTS (dn 2), s. 1822.

⁴⁵ WATTS (dn 2), 1823; L., LAUTERPACHT, (Haz.), *For Other Breaches of Contractual Obligations*, International Law Reports - Annual digest and reports of public international law cases. Vol:23, 1956. s. 313-4.

⁴⁶ FITZMAURICE (dn 37), s. 326.

⁴⁷ WATTS (dn 2), s. 1828.

şeylerle aynı olmalıdır. Bu ilişkide bulunandan kastedilen, vatandaşlar, ülkede ikamet edenler, ülkeye yerleşmiş şirketler, ülke hukukuna göre kurulmuş şirketler, vatandaşlar tarafından kontrol edilen şirketler, ithal edilen mallar, ülkede imal edilen mallar, ülke orijinli ürünler gibi kişi ve şeylerdir⁴⁸.

En çok gözetilen ulus muamelesi ürünlerle ilgili olduğu zaman “benzer ürünler” tabiri kullanılmaktadır⁴⁹. MHK Nihai Tasarı madde 10, aynı kategorideki şeylere gönderme yaparken, dolaylı olarak tartışmalı “benzer kalemler” veya “benzer ürünler” kavramlarıyla ilgili kuralı da belirtmektedir. Ticari anlaşmalar, çoğunlukla açık bir şekilde, gümrük yükümleri ya da diğer ücretler konusunda faydalanan Devletin ürünlerinin, mallarının vs., üçüncü Devletin benzer ürünlerine vs. sağlanmış olan ayrıcalıklardan yararlanacağını belirtir. Böyle bir açık ifadenin yokluğunda bile, faydalanan Devlet, sadece kayıta belirtilmiş olan veya üçüncü Devletin, en çok gözetilen ulus muamelesinin kapsamında olan ürünleriyle aynı kategoride bulunan ürünler için en çok gözetilen ulus muamelesini talep edebilir⁵⁰.

6.4. En Çok Gözetilen Ulus Kaydı Kapsamında Hakların Ortaya Çıkması

İki unsurun varlığı, bir şartsız en çok ulus kaydının işlerliğe geçirilmesi için asıldır:

- a) yürürlükte olan bir anlaşmanın içinde düzenlenmiş geçerli bir kayıt ve,
- b) bahşeden Devlet tarafından üçüncü bir Devlete bir muamele tanınması.

Tazminat veya karşılıklı muamele şartını konu etmiş bir kayıt için üçüncü bir unsur daha gerekmektedir:

- c) tazminata veya karşılıklı muameleyle uyulması.

Tazminat şartını konu etmemiş bir kaydın varlığı durumunda, faydalanan Devletin hakkının meydana geldiği an, bahşeden Devletin bir üçüncü Devlete ilgili muameleyi tanıdığı andır. Tazminat veya karşılıklı muamele şartını konu etmiş bir kaydın varlığı durumunda, kaydın işler bir duruma gelme anı, son iki unsurun, yani ilgili muamelenin tanınması ve karar verilen tazminatın veya karşılıklı muamelenin yerine getirilmesi bir arada olduğu zamandır⁵¹.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 1828.

⁴⁹ *The American Law Institute, Restatement of the Law : The Foreign Relations Law of the United States, Vol.2, American Law Institute Publishers, St. Paul, Minnesota 1987, s. 272.*

⁵⁰ WATTS (dn 2), s. 1829.

⁵¹ *Ibid.*, s. 1873.

En çok gözetilen ulus kaydı, âkit Devletler tarafından aksi kararlaştırılmadıkça, kaydı içeren andlaşmanın yürürlüğe girmesinden önce ve sonra üçüncü bir Devlete vermiş olan yararlarından açıkça etkilenmektedir. Çünkü, kaydın amacı, faydalanan Devleti üçüncü Devletle aynı düzeye getirmektir. Kaydın sadece gelecekteki hukuksal durumlarla sınırlanması kötü niyetli bir eylem olacaktır. Bir *pro futuro* (gelecek için) ya da geçmişe yönelik kaydın varlığına ilişkin yorum, şüphe götürmez bir tarzda ifade edilmedikçe geçerli sayılamaz. Diğer bir deyişle kayıt, faydalanan Devlete, geçmişte ve gelecekte bahşedilmiş tüm avantajları vermelidir⁵².

6.5. En Çok Gözetilen Ulus Kaydında Şart

6.5.1. Genel Olarak

En çok gözetilen ulus muamelesinin şartlı ve şartlı olmayan şekilleri mevcuttur. Şartlı olması durumunda faydalanan Devlet, bahşeden Devletin üçüncü bir Devlete vermiş olduğu muameleden yararlanabilmek için kararlaştırılan şartı yerine getirmek durumundadır. Şartsız şeklinde ise, böyle bir yükümlülük yoktur.

En çok gözetilen ulus kaydının bu iki şekli arasındaki esas fark, şartsız şekil kapsamında bir Devletin kendi vatandaşları için en iyi muameleyi ve diğer âkit tarafça üçüncü bir Devletin vatandaşlarına bahşedilen imtiyazları, ne olursa olsun, bu imtiyazların bahşeden Devlet tarafından kendi vatandaşlarına karşılık olarak bahşedip etmediğine bakmaksızın iddia edebilme yetkisinin olmasıdır. Bunun yanında en çok gözetilen ulus kaydının şartlı şeklinde, bir Devlet sadece kendi vatandaşları için en iyi muameleyi ve diğer âkit tarafça üçüncü bir Devletin vatandaşlarına bahşedilen imtiyazları sadece, kendisinin üçüncü Devlete bahşedilenle eşit ve aynı olan muameleleri bahşeden Devlete vermesi durumunda, iddia etme yetkisine sahip olur⁵³.

6.5.2. Karşılıklılık Şartı

MHK Nihai Tasarı'nın 13. maddesine göre:

*"Eğer en çok gözetilen ulus kaydı karşılıklı muamele şartını içeriyorsa, faydalanan Devlet en çok gözetilen ulus muamelesi hakkını sadece bahşeden Devlete kararlaştırılan karşılıklı muamele uygulama şartını gerçekleştirerek kazanır"*⁵⁴.

⁵² *Ibid.*, s. 1874.

⁵³ McNAIR (dn 35), s. 275.

⁵⁴ WATTS (dn 2), s. 1833.

A ile B arasında karşılılık şartını içeren bir en çok gözetilen ulus kaydının düzenlendiği bir andlaşma olduğunu düşünelim. A tarafından B'ye bahşedilen muamele B'nin A'ya bahşettiği muamele ile aynıdır. Bir andlaşmada düzenlenen karşılılık şartı genellikle A ve B'nin (veya çok taraflı bir andlaşmada bütün taraf Devletlere) kendilerini, birbirlerinin ürünlerine veya vatandaşlarına aynı yararları verme konusunda bağlamaları anlamında kullanılmaktadır. Karşılıklılık şartı A'ya B'nin vatandaşlarının yararlarını sonradan azaltmasına, B'nin de A'nin vatandaşlarının yararlarının azaltılması koşuluyla izin vermektedir. Karşılıklılık şartı kapsamında A genellikle tek taraflı olarak andlaşmayla yararlanmaktadır: Devlet başka bir Devlete eğer bu Devlet benzer yararları bahşeden Devlet de tanırorsa bahşetmektedir. Milletlerarası andlaşmalarda karşılıklılık şartlarından farklı olarak, iç hukukta düzenlenen böyle bir şart bahşeden Devlet tarafından milletlerarası yükümlülüklerini ihlal etmeden normal olarak konu ile ilgili ulusal mevzuatındaki kanunlarla kaldırılır veya değiştirilir⁵⁵.

6.5.3. Tazminat Şartı

Üçüncü Devlete tanınan muamelenin tazminat şartı içermesi durumunda ne olacaktır? Bu konuda karşımıza çıkan düzenleme MHK Nihai Tasarı Madde 15'tir. Madde şu şekilde düzenlenmiştir:

“Faydalanan Devletin kendisi veya kendisiyle belirli ilişkide bulunan kişiler veya şeyler için sahip olduğu, tazminat şartı içermeyen bir en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında hakları tazminatsız kazanması, üçüncü bir Devlete veya onunla belirli ilişkide bulunan kişiler veya şeylere tanınan hakların, tazminat karşılığı verilmesinden etkilenmez”⁵⁶.

“Karşılıklı muamele”, “şartlı” veya “şartsız” veya başka herhangi bir tazminat şartı sadece en çok gözetilen ulus kaydına ait ifadeler değildir. Bahşeden Devletin üçüncü Devlete verdiği yardımlar da aynı şekilde sınıflandırılabilir. En azından teoride, tek taraflı olarak bahşedilmiş veya başka türlü bir tazminata uyularak verilmiş olabilir. Mesela, bahşeden Devlet tek taraflı olarak üçüncü bir Devletten ithal edilen portakallar üzerindeki tarifeleri indirebilir veya bu indirimi, bahşeden Devletten ithal edilecek tekstil üzerinde üçüncü Devletin indirim uygulamasına bağlayabilir. Başka bir örnek vermek gerekirse, bahşeden Devlet tek taraflı olarak üçüncü Devlete, konsoloslarına ceza yargısında ayrıcalıklar vereceği taahhüdünde bulunabilir veya Devletler bu ayrıcalığı karşılıklı olarak tanıyabilirler. Bu tarz durumlarda, eğer bahşeden Devlet faydalanan Devlete en çok gözetilen ulus muamelesini şartsız olarak sunarsa, faydalanan Devletin hakları, bahşeden Devletin

⁵⁵ Restatement of The Law (dn 49), s. 269.

⁵⁶ WATTS (dn 2), s. 1847.

üçüncü Devlete verdiği taahhütlerin belli bir tazminatı içermiş olup olmasından etkilenecek midir? Burada şunu belirtebiliriz ki, üçüncü Devletle olan anlaşma mukabilinde şartlar oluşmuş ve hak verilmişse, etkilenmeyecektir. Çünkü bahşeden Devletle faydalanan Devlet arasındaki anlaşma, üçüncü Devletle olandan farklıdır. Fakat eğer üçüncü Devletle kararlaştırdıkları şart yerine getirilmezse ne olacaktır? Madde 15'e göre herhangi bir etkisinin olmaması gerekmektedir.

6.6. En Çok Gözetilen Ulus Kaydının Askıya Alınması ve Sona Ermesi

En çok gözetilen ulus kaydı, sadece üçüncü Devlete tanınan muamelenin ilgili anlaşmanın yapıldığı andaki durumuyla değil, aynı zamanda bu anlaşmada daha sonra ortaya çıkan değişikliklerle de ilgilidir. Üçüncü Devletle yapılan anlaşmanın herhangi bir nedenle sona ermesi, faydalanan Devletin bu anlaşma nedeniyle sahip olduğu hakların sona ermesi anlamına gelir⁵⁷.

En çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki hakların askıya alınması ve sona ermesi hakkında Nihai Tasarının 21. maddesinde düzenleme yapılmıştır. Maddeye göre:

“Faydalanan Devletin kendisi ve onunla belirli ilişkide bulunan şeyler ve kişiler için bir en çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki en çok gözetilen ulus muamelesi hakkı, bahşeden Devlet tarafından üçüncü bir Devlete veya bu üçüncü Devletle belirli ilişkide bulunan kişiler veya şeylere verdiği ilgili muamelenin sona erdiği veya askıya alındığı an, sona erer veya askıya alınır.

Faydalanan Devletin kendisi ve onunla belirli ilişkide bulunan şeyler ve kişiler için bir tazminat şartını içeren en çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki en çok gözetilen ulus muamelesi hakkı, kararlaştırılan tazminatın faydalanan Devletçe sona erdirilmesi veya askıya alınması anıyla eşit zamanda sona erer veya askıya alınır.

Faydalanan Devletin kendisi ve onunla belirli ilişkide bulunan şeyler ve kişiler için bir karşılıklı muamele şartını içeren en çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki en çok gözetilen ulus muamelesi hakkı, kararlaştırılan karşılıklı muamelenin faydalanan Devletçe sona erdirilmesi veya askıya alınması anında eşit zamanda sona erer veya askıya alınır”⁵⁸.

Fas'taki Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Haklarını İçeren Da-

57 OPPENHEIM (dn 34), s. 1330.

58 WATTS (dn 2), s. 1878.

va'da⁵⁹ ise farklı bir görüş ileri sürülmüştür. 1836 tarihli Birleşik Devletler-Fas Andlaşması ile ABD, en çok gözetilen ulus muamelesi hakkını kazanmıştır. Andlaşma hükümlerine göre normalde sınırlı bir konsolosluk yargısı hakkı bulunan ABD, sahip olduğu en çok gözetilen ulus muamelesi nedeniyle, Fas'ın 1856'da İngiltere ile, 1861'de de İspanya ile yapmış olduğu kapütülasyon haklarının tümünden faydalanma hakkını elde etmiş ve daha önceden sahip olduğu sınırlı hak genişlemiştir. Ancak İspanya'yla yapılan andlaşma 1914'te, İngiltere ile yapılan andlaşma ise 1937'de sona ermiştir. Bunun arkasından Fransa⁶⁰, ABD'nin genişlemiş hakkının artık uygulanabilir olmadığını ve 1836 tarihli andlaşmanın geçerli olduğunu iddia etmiştir. Anlaşmazlık Divan'a getirildiğinde ABD, üç gerekçeye dayanarak, genişlemiş yargı haklarına halen sahip olduğunu ve bunların artık sadece 1836 Andlaşması'ndaki en çok gözetilen ulus kaydının işler hale getirilmesine dayanmadığını öne sürmüştür. En çok gözetilen ulus kaydıyla ilgili olarak ABD, en çok gözetilen ulus kaydı altında kazanılan hakların bir kez elde edilmekle bağımsızlık kazanacaklarını, bu hakların, üçüncü Devletle yapılan andlaşmanın sona ermesinden etkilenmeyeceğini ileri sürmüştür. Divan, bu yöndeki iddiaları kararında şu şekilde ifade etmiş ve gerekçelerini göstererek reddetmiştir:

"Fas gibi Devletlerle yapılmış olan andlaşmalarda bulunan en çok gözetilen ulus kaydıyla ilgili ikinci görüş, bu kayıtların, çeşitli ülkeler arasında ayırım yapmaksızın eşit bir muamelenin sağlanması ve devam ettirilmesi için bir yöntem olarak değil, bir atıf vasıtasıyla tasarlama olarak düşünülmesi gerektiği yönündedir. Bu görüşe göre, en çok gözetilen ulus kaydı vasıtasıyla bir Devletin talep etme hakkını elde ettiği haklar veya ayrıcalıklar... bunların çıkarıldığı [üçüncü Devletle yapılan] andlaşmanın ilgili hükümlerinin ortadan kalkmasından sonra bile kullanılabilirdir.

Diğer bir görüşe göre ise, bu itiraz, şu anda tartışma konusu olan andlaşmaların taraflarının niyetleri ile uyumlu değildir. Bu, hem bazı andlaşmaların ifade edilişlerinde hem de Fas'ın 1631 - 1892 döneminde Fransa, Hollanda, İngiltere, Danimarka, İspanya, ABD, Sardinya, Avusturya, Bel-

⁵⁹ Bkz. International Court of Justice, "Case Summaries - Case Concerning Rights Of Nationals Of The United States Of America In Morocco", <<http://www.icj-cij.org/icjwww/idecisions/isummaries/ifussummary520827.htm>>, B.T. 28.03.2002.

Olay Divan'ın önüne, Fransa tarafından, Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı getirilmiştir. Anlaşmazlık konusu temelde, Fas'taki Fransız bölgesindeki Amerikan vatandaşlarının hakları ile ilgilidir. ABD, çeşitli gerekçelerle, bu bölgedeki vatandaşlarının bazı hakları olduğunu iddia etmekte, Fransa ise bu hakların ya sona erdiğini ya da sınırlı bir şekilde bulunduğunu söylemektedir.

⁶⁰ Fas, Fransa ile aralarında 30.03.1912 tarihinde yaptıkları *Fez Andlaşması*'yla Fransa'nın koruması altına girmiştir. H., PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara 1999, s. 123.

çika ve Almanya ile yapmış olduğu andlaşmaların incelenmesi sonucu ortaya çıkan genel andlaşma tarzında açıkça görülmektedir. Bu andlaşmalar, en çok gözetilen ulus kayıtlarının amacının, ilgili ülkeler arasında ayırım yapmaksızın, her zaman, eşitliği sağlamak ve devam ettirmek olduğunu göstermektedir...

Dolayısıyla bu itiraz, eşitlik ilkesi ile karşıt duruma düşecek ve ayırımcılığa neden olacaktır. [Bu itiraz] Birleşik Devletler'in, Fransız Bölgesi'ndeki konsolosluk yargı yetkisinin kapsamına ilişkin başvurusunu desteklemez"⁶¹.

Böylece Divan, üçüncü Devletle yapılmış olan andlaşmanın sona ermesiyle birlikte, en çok gözetilen ulus kaydı uyarınca bu andlaşmaya dayanılarak kazanılmış hakların da sona ereceğini kabul etmiştir.

En çok gözetilen ulus kaydının işler durumunun sona erdirilmesi veya askıya alınmasında, üçüncü Devletlere bahşedilen menfaatlerin sona ermesinin nedeni önemsizdir. En çok gözetilen ulus kaydını içeren bir andlaşmanın tarafları, üçüncü Devlete bahşedilen faydaların sona ermesinden sonra bile, ayrı ayrı olarak gözetilen muamelelerini devam ettirme konusunda karar almakta serbestlerdir. Aynı zamanda kendilerinin gözetilen pozisyonlarını özel düzenlemeler temelinde koruyabilirler. Sonuç itibariyle Devletler kendi iradeleriyle, kaydın uygulaması, üçüncü Devlete tanınan muamelenin sona ermesi veya askıya alınmasıyla sona erse veya askıya alınsa da, bir düzenlemeyle, bu kaydın kendileri açısından devam etmesine karar verebilirler.

6.7. Özel Durumlarda Kaydın Uygulanması

Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun en çok gözetilen ulus kaydı ile ilgili yapmış olduğu çalışmada, bazı özel durumlarda en çok gözetilen ulus kaydı uygulamasının normal dönem uygulamalardan farklılık göstereceği belirtilmiştir.

Bunlardan birincisi, genelleştirilmiş tercihler sistemi ile ilgili olanıdır. Genelleştirilmiş tercihler sisteminin temel amacı, gelişmekte olan Devletlerin sanayi ürünlerinin, gelişmiş Devletlerin pazarlarına daha fazla ihraç edilebilmesini sağlamaktır. Gelişmekte olan Devletlerin ithalat gelirlerini artırmaya çalışırken, sistem aynı zamanda, bu Devletlerin temel ihtiyaç maddelerinde gelişmiş Devletlere olan bağımlılıklarını da ortadan kaldırmaya çalışır⁶². Ancak uygulamada genelleştirilmiş tercihler sistemlerinin az gelişmiş Devletlere sağladığı yararlar çok sınırlıdır. Çünkü gelişmiş Devletler

⁶¹ FITZMAURICE (dn 37), s. 190.

⁶² T. M., FRANCK, *Fairness in International Law and Institutions*, Oxford University Press, Oxford 1997, s. 427.

için, tarife ödümleri verilirken kendi üreticilerinin bundan zarar görmesi başlıca endişe kaynağıdır. O nedenle hem kotalar çok dar tutulmuş, hem de bu kolaylık sadece indirimden zarar görmeyecek sanayi dalları için tanınmıştır. Ayrıca, düşük tarife ödümleri, sayıları değişebilen belirli az gelişmiş Devletlere tanınmıştır. Bunlar çoğunlukla en az gelişmiş Devletlerden seçilir. Bunun yanında bir malın hangi az gelişmiş Devlete ihraç edildiğini belirlemek için uzun formalitelere gerek duyulmuştur.

Genelleştirilmiş tercihler sisteminin etkinliğinin en çok gözetilen ulus kaydı uygulaması ile sekteye uğramaması için Nihai Tasarı (md. 23) ile teklif edilen çözüm, faydalanan Devletin, yetkili bir örgütün ilgili kural ve prosedürlerine uygun bir şekilde kabul edilmiş genelleştirilmiş tercihler sistemi çerçevesindeki genelleştirilmiş tercihler programı içinde gelişmiş bir Devlet tarafından, gelişmekte olan bir üçüncü Devlete bahşedilmiş karşılıklı olmayan bir muameleye hak kazanamamasıdır⁶³. Böylece, gelişmekte olan Devletlere genelleştirilmiş tercihler sistemi çerçevesinde bahşedilmiş ayrıcalıklar, en çok gözetilen ulus muamelesini talep hakkına sahip gelişmiş Devletler tarafından talep edilemeyecek, bu da, gelişmiş devletlerin gelişmekte olan devletlerin menfaatine olacak düzenlemeleri yapmasına olanak sağlayacaktır.

Buna benzer bir başka düzenleme de, yine gelişmekte olan devletlerle ilgili olarak öngörülmüştür. Buna göre, *“gelişmiş olan bir faydalanan Devlet, en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında, gelişmekte olan bir bahşeden Devletin, gelişmekte olan üçüncü bir Devlete, bu Devletlerin üyesi olduğu ehil bir milletlerarası örgütün ilgili kurallarına ve prosedürlerine uygun olarak tanıdığı ticaret alanındaki herhangi bir ayrıcalıklı muameleden yararlanma hakkına sahip değildir”*⁶⁴.

Gelişmekte olan Devletler arasındaki ticari genişleme, ekonomik işbirliği ve ekonomik entegrasyon, bir milletlerarası gelişme stratejisi oluşturmak ve hem gelişmekte olan hem de gelişmiş Devletlerin katılımıyla uyumlaştırılan bazı önemli milletlerarası belgelerle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınması için önemli faktörler açısından organize edilmiş ekonomik -veya başka türlü- gruplar içinde kabul edilmiştir. Bu belgelerde, gelişmekte olan Devletler arasında tercihler oluşturmanın, bu Devletlerin arasındaki ticarete yardım etmek için en uygun düzenlemelerden biri olacağı gerçeği kabul edilmiştir. Bununla birlikte, belgelerden bazıları, gelişmiş Devletlerin kendi en çok gözetilen ulus haklarından istisna edilmelerini bahşetmiştir. En çok gözetilen ulus kaydının böyle bir istisnaya tabi tutulmasının bazı tarihsel nedenleri vardır. Sömürge Devletleri bağımsızlıklarını kazandıkça, daha ön-

⁶³ WATTS (dn 2), s. 1886.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 1899.

ce sömürgeci Devletin pazarında sahip oldukları öncelikli haklarını kaybetmişlerdir. Dolayısıyla da karşılıklı ve herhangi bir ayrımcılığı yasaklayan en çok gözetilen ulus kaydı, aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Bu nedenle, özellikle sömürge Devletlerinin oluşturduğu gelişmekte olan bazı Devletler, en çok gözetilen ulus kaydının gelişmekte olan Devletler lehine olacak şekilde istisnaya tabi tutulmasını ve gelişmiş Devletlerin pazarlarına girişin tek taraflı olarak düzenlenmesini istemiştir⁶⁵.

Örneğin UNCTAD, 1968'deki Konferans'ta, gelişmekte olan Devletler lehine olacak bir şekilde, karşılıklı olmayan, ayırım yapmayan genelleştirilmiş tercihler sisteminin oluşturulmasını teklif etmiştir⁶⁶.

Sovyetler Birliği, 1965'lerde gelişmekte olan Devletlerden gümrüksüz ithalat gibi tek taraflı sistemle tanışan ilk Devlettir. Bu gümrüksüz muamele bütün ürünlere uygulanmıştır. Görevlerin sürekliliğiyle ilgili hiçbir şart düzenlenmemiştir. 1966 yılında Avustralya daha kısıtlı bir tek taraflı sistemle aynı şeyi yapmıştır ve Macaristan 1968'de kendisinin de yapacağını bildirmiştir. Macaristan'ın ayrıcalıklı ürünler listesi geniştir, hem endüstriyel, hem de tarım ürünlerini kapsamaktadır. Bu liste gelişmekte olan Devletlerin isteklerine uygundur ve az gelişmiş Devletlerle gelişmekte olan Devletler için özel ithalat konularını içermektedir⁶⁷.

GATT çerçevesinde yapılan Uruguay Round'u da az gelişmiş Devletlere bağlayıcı tarife indirimleri öngörmüştür. Böylece az gelişmiş Devletler de tarifelerini artıramayacak ve mevcut tarifelerini zaman içinde azaltacaklardır⁶⁸.

1971 yılında verilen bir kararda, GATT âkit tarafları, madde 1'in uygulanması için gelişmiş Devletlere genişletme izninin ertelenmesine, gelişmekte olan Devletler menşeli ürünlere tercihli tarife muamelesinin, bu muameleyi diğer âkit tarafların ürünlerine uygulamadan, uygulanmasına karar vermiştir. 1979 yılında verilen bir kararla GATT madde 1'deki hükme rağmen, âkit taraflar gelişmekte olan Devletlere daha uygun ve farklı muameleleri, diğer âkit taraflara tanımadan uygulayabileceklerdir. Bu karar, *İmkan Veren Kayıt (Enabling Clause)* olarak adlandırılmaktadır ve GATT üyesi olan gelişmiş Devletlere gelişmekte olan Devletler menşeli ürünlere tercihli tarife muamelesi uygulama yetkisi vermektedir⁶⁹.

⁶⁵ FRANCK (dn 62), s. 426.

⁶⁶ USTOR (dn 38), s. 21.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 23.

⁶⁸ SEYİDOĞLU (dn 18), s. 216.

⁶⁹ K., BAGWELL, *It's A Question Of Market Access, The Boundaries Of The WTO* başlıklı sempozyumda sunulan tebliğ, 2002, <<http://www.asil.org/ajil/wto4.pdf>>, B.T. 17.04.2002.

En çok gözetilen ulus kaydı ile ilgili olarak Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun teklif ettiği (md. 25) başka bir durum da sınır ticaretinin kolaylaştırılması ile ilgili muameledir. Buna göre;

[Bahşeden Devlete] Bitişik olmayan faydalanan Devlet, en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında, bahşedilen Devlet tarafından [bahşeden Devlete] bitişik üçüncü Devlete sınır ticaretini kolaylaştırmak için tanınan muameleye hak kazanamaz.

[Bahşeden Devlete] Bitişik faydalanan Devlet, bir en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında, bahşeden Devletin [kendisine] bitişik üçüncü Devlete bahşettiği muameleye, ancak kaydın konusu sınır ticaretinin kolaylaştırılması ise hak kazanır.”⁷⁰

Komşu Devletlere sınır ticaretini kolaylaştırmak için bahşedilen en çok gözetilen ulus kaydının uygulanmasından kaynaklanan avantajlardan istisna edilen ortak sınırı olmayan Devletler arasında yapılan ticari andlaşmalar da vardır. Komşu Devletler arasında yapılan ticari andlaşmalar, örneğin sınır ticareti andlaşması, değişik bir kategori oluşturmaktadır. Sınır ticareti terimi çok açık değildir; ürünlerin veya kişilerin veya her ikisinin de hareketi anlamına gelebilir. Genellikle belirli bir sınır bölgesinde ikamet eden kişiler ve onların diğer tarafa giriş çıkışları ve çalışma ilişkileri ve aynı zamanda iki komşu bölge arasında ürünlerin hareketi ve bazen de bu bölgelerde üretilen ürünlerin şartlarıyla ilgilidir. Sınır ticaretiyle ilgili ulusal kurallar çok çeşitlidir ve sadece geniş bölgelerdeki durumla değil, aynı zamanda ortak sınırın iki tarafında bulunan iki bölge arasındaki sınır ticareti durumlarıyla da ilgilenmektedir. Sınır ticareti kavramı, sık sık konvansiyon şartlarında ifade edilmektedir. Bahşeden Devletle ortak sınırı olmayan bir faydalanan Devletin ve vatandaşlarının bahşeden Devlete bitişik olan üçüncü Devlete ve onun o bölgede ikamet eden vatandaşlarına verilen muamelenin aynısından yararlanma hakkı yoktur. Bahşeden Devlete bitişik olmayan bir faydalanan Devlet, ticari bir andlaşmada düzenlenen genel bir en çok gözetilen kaydı temelinde, bahşeden Devlet tarafından bahşeden Devlete bitişik bir üçüncü Devlete, sınır bölgesinde üretilen ürünler veya bu bölgedeki nüfusun ihtiyaçları için bahşettiği ürünlerin hareketiyle ilgili muamelenin aynısından yararlanamayacaktır⁷¹.

En çok gözetilen ulus kaydının faydalanan Devleti aynı zamanda bahşeden Devlete bitişikse durum değişmektedir. Bu durumda, en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında faydalanan Devlet, bahşeden Devlet tarafından üçüncü bir Devlete verilen faydalardan yararlanabilmektedir. “Bitişik faydalanan

⁷⁰ WATTS (dn 2), s. 1906.

⁷¹ *Ibid.*, s. 1906-1907.

Devlet” ifadesinden eğer Devletler ticareti sınır ticareti olarak anlamak konusunda anlaşmışlarsa, sadece bahşeden Devletle ortak kara sınırı olan Devlet değil, aynı zamanda bahşeden Devletten bir su parçasıyla ayrılmış Devlet de anlaşılmalıdır.

Kaydın farklı uygulanması için öngörülen bahsedebileceğimiz son durum, karayla kuşatılmış devlete tanınan kolaylıklardır. Buna göre, “*kara ile kuşatılmış olmayan bir faydalanan Devlet, bahşeden Devletin karayla kuşatılmış bir üçüncü Devlete bu Devletin denizden ve denize geçişini kolaylaştırmak için verdiği haklardan ve kolaylıklardan en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında yararlanamaz*”⁷². Bununla birlikte, “*karayla kuşatılmış faydalanan Devlet, sadece eğer kaydın konusu denizden ve denize geçişi kolaylaştırmaksa, bahşeden Devletin karayla kuşatılmış bir üçüncü Devlete bu Devletin denizden ve denize geçişini kolaylaştırmak için verdiği haklardan ve kolaylıklardan en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında yararlanabilir*”⁷³.

En çok gözetilen ulus kaydı kapsamındaki en çok gözetilen ulus muamelesi, deniz ve kara ile kuşatılmış Devlet arasında bulunan Devletin limanları kullanma ve limanlardan geçişle ilgili olarak kara ile kuşatılmış Devletlerin araçlarına uygulanabilmektedir⁷⁴. Bu açıdan örnek olarak Kara ile Kuşatılmış Devletlerin Transit Ticareti 8 Temmuz 1965 Konvansiyonu’nun⁷⁵ Önsözünün III. Prensibini verebiliriz.

1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi madde 126 bu konuyla ilgilidir. Maddenin başlığı “en çok kayrılan millet kaydının uygulanmaması” şeklindedir. Maddeye göre:

Denize kıyısı olmayan Devletlerin özel durumu sebebiyle haklar ve kolaylıklar tesis eden iş bu sözleşme hükümleri ve keza denize veya denizden çıkış hakkının kullanılmasına ilişkin özel anlaşmalar, en çok kayrılan millet kaydının uygulanmasından istisna edilmiştir.

Bu sözleşmede, en çok gözetilen ulus kaydının, özel olarak anlaşmanın hükümlerine ve denize veya denizden çıkış hakkının kullanılmasına ilişkin özel anlaşmalara uygulanmayacağı düzenlenmiştir. 1982 Sözleşmesi, Cenevre’de 1958 ve 1960’da yapılan BM Deniz Hukuku Konferanslarından bu yana meydana gelen gelişmelerin yeni ve genellikle kabul edilebilir bir de-

⁷² *Ibid.*, s. 1908.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ USTOR (dn 5), s. 167.

⁷⁵ Geniş bilgi için Bkz. *Convention On Trade Of Land-locked States, New York, 8 Temmuz 1965*, Australian Treaty Series, <<http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1972/4.html>>, B.T: 03.04.2002.

niz hukuku sözleşmesine olan ihtiyaçtan dolayı yapılmıştır. Deniz hukuku ile ilgili bütün meselelere değinmek amacıyla yapılmıştır. Türkiye bu sözleşmeye taraf değildir. Bunun nedeni de, madde 3'dür. Madde 3'te karasuları azami, olarak 12 mile kadar çıkabilir denilmiştir ve bu maddeye çekince ile ri sürülmesi kabul edilmemiştir⁷⁶.

Sonuç

Küreselleşen dünyada karşımıza çıkan en önemli olgulardan birisi, milletlerarası ilişkilerin bağlı bulunduğu kuralların hızla somut bir görünüm kazanması, diğer bir deyişle, milletlerarası hukuk kurallarının çok katılımlı belgelerle kodlaştırılmasıdır. Hem ekonomik hem de siyasal alanda Devletler, eylemlerinin sonuçlarının öngörülebilir olmasını tercih etmektedirler. Aynı amaçla kurulmuş milletler-üstü mahkemeler de –her ne kadar kuramsal olarak zorlayıcı güce sahip olmasalar da- mevcut anlaşmazlıkları çözmeye, fiili bir etkinliğe sahiptirler.

Çalışmamızda ele aldığımız en çok gözetilen ulus kaydı da, özellikle milletlerarası ticaret alanında başvurulmuş, ancak bununla sınırlı olmayan bir anlaşma kaydı olarak hem geçmişte hem de günümüzde milletlerarası hukuk içerisinde sıkça gündeme gelmektedir. Yukarıda değindiğimiz kodlaştırma çalışması, en çok gözetilen ulus kaydını da kapsamaktadır.

Kayıt, içinde yer aldığı anlaşmanın taraf veya taraflarına, diğer tarafın bir başka Devletle yaptığı veya yapacağı anlaşmayla bu Devletlere verdiği veya vereceği ayrıcalık veya haklardan yararlanmayı talep etme hakkını tanıır. Bu niteliği ile kayıt, uzun süre, güçlü Devletlerin, bazı Devletlerin hakimiyet alanları içinde belli hakları kullanmalarında diğerlerinden geride kalmamaları için başvurdukları bir araç olmuştur. Özellikle sömürgecilik faaliyetlerinde de karşımıza çıkmış, Batılı ülkelerin, tek tek veya birlikte, zayıf ülkelerin üzerinde politik ve ekonomik üstünlük kurmalarına hizmet etmiştir. Bu dönemde gördüğümüz önemli bir nokta da, kaydın güçlü Devletlere tek taraflı bir şekilde tanınmış olmasıdır.

Çağdaş dönemde ise kayıt, ekonomik alandaki gelişmelerin de bir sonucu olarak, çok taraflı örgütlerin çatısı altında, ayırım yapmama ilkesinin temel aracı olarak kullanılmış ve çok doğal olarak iki taraflı bir şekilde tanınması yaygınlaşmıştır. Örneğin, bu örgütlerin en önemlilerinden biri olan DTÖ, ayırım yapmama ilkesinin gerçekleşebilmesi için, tüm üye ülkelerin birbirlerine en çok gözetilen ulus muamelesinde bulunması gerektiğini kurala bağlamıştır.

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. A, GÜNDÜZ, *Milletlerarası Hukuk Temel Belgeler Örnek Kararlar*, Beta Yayınları, İstanbul 1998, s. 413 vd.

En çok gözetilen ulus kaydı, milletlerarası bir andlaşmanın parçası olarak, milletlerarası hukukun andlaşmalar hukukunda geçerli kurallara bağlıdır. Dolayısıyla tarafların iradeleriyle, serbest bir şekilde oluşturulabilir. Ancak, konunun milletlerarası politika ve ekonomi açısından taşıdığı önem nedeniyle, kaydın bazı özel sınırlamalara tabi tutulması gerekmiştir. Bu gereklilik, Milletlerarası Hukuk Komisyonu'nun kodlaştırma çalışmalarında da karşımıza çıkmaktadır. En çok gözetilen ulus kaydı, tek ya da iki taraflı, şartlı veya şartsız, şartlı olduğu takdirde tazminat ya da karşılıklılık şartına bağlı olarak kurulabilir. Aynen bunun gibi, taraflar, kaydın kapsam ve içeriğini belirlemekte de serbesttiler. Üçüncü bir Devlete verilmesi söz konusu hakların hangilerinin ve ne kadarının en çok gözetilen ulus kaydı kapsamında olduğu, tarafların iradesine bağlıdır. Değindiğimiz sınırlamalar ise, bazı özel durumlar için kabul edilmiştir. Örneğin, gelişmekte olan Devletlerle gelişmiş Devletler arasında ya da gelişmekte olan Devletlerin kendi aralarında yaptıkları andlaşmalarda yer alan en çok gözetilen ulus kaydı, olağan etkisinin dışında, gelişmekte olan Devletlerin menfaatine işleyecek şekilde kullanılmaktadır. Aynı durumu, sınır ticaretini kolaylaştırmak için komşu ülkelerle yapılan andlaşmalarda ve kara ile kuşatılmış Devletlerin denize geçişlerinin sağlanmasını amaçlayan andlaşmalarda da görmekteyiz.

Kayıt, ülkemiz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Osmanlı döneminde kapitülasyonlar olarak bilinen ve ilk başta birkaç Devlete tanınan ayrıcalıklar, daha sonra en çok gözetilen ulus kaydının kullanılmasıyla pek çok Devletin kullanımına verilmiş, bu ayrıcalıkların kapsamı her geçen gün artmıştır. İlk başta ayrıcalıkların verilmesi, Osmanlı'nın takip ettiği siyaset açısından olumlu sonuçlar doğurmuşsa da, siyasal ve ekonomik alandaki gerileme, en çok gözetilen ulus kaydının kullanımıyla, Osmanlı Devletinin ve vatandaşının sahip olduğu tüm zenginliğin yabancı Devletler tarafından paylaşılmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri, kaydın bu olumsuz etkileri nedeniyle, bir süre Batılı Devletler ile bu tip andlaşmaların yapılmasını büyük ölçüde sınırlamışlar, sadece konsolosluk işleri gibi alanlarda en çok gözetilen ulus kaydı içeren andlaşmalar yapmışlardır. Aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı Doğulu Devletlerle, bir dostluk göstergesi olarak en çok gözetilen ulus kaydı içeren andlaşmaların yapıldığı görülmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin küresel ekonomiye entegrasyonu aşamalarında ise, bu tutumdan vazgeçilmiş ve çift taraflı en çok gözetilen ulus kaydı içeren andlaşmalar imzalanmış, GATT'a üye olunmuştur. Günümüzde de bu eğilim sürmekte ve halen en çok gözetilen ulus kaydı içeren andlaşmalar imzalanmaktadır. Bu andlaşmaların bazı örneklerine çalışmamızda da yer verilmiştir.

Çalışmamızın sınırları, kaydın milletlerarası hukuk açısından taşıdığı özellikler ile belirlenmiş olmasından dolayı, milletlerarası politika ve iktisat alanlarındaki önemine ancak işaret etmekle yetindik. Bu nedenle, küresel iktisat ve siyasetin, en çok gözetilen ulus kaydı enstrümanı ile, küresel bir eşitliği mi yoksa büyük Devletlerin hegemonyasını garanti altına almayı mı amaçladığı açık olarak ortaya konmamıştır. Ancak kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, kaydın günümüzdeki uygulanış şeklinin, gelişmiş Devletlerin ve çok uluslu şirketlerin, güçlü rakiplerinin bulunmadığı pazarlarda serbest, en azından rakipleriyle eş şartlarda mücadele etmelerine hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, gelişmekte olan ve az gelişmiş Devletlerin ekonomik anlamda gerilemeleri, küresel ekonomi açısından da olumsuz bir etki yapacaktır. Gelişmiş Devletlerin, en azından konunun bu yönünü dikkate alarak, gelişmekte olan Devletlerin korunduğu en çok gözetilen ulus kaydı uygulamalarına yer vermeleri gerekmektedir.